Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Είναι εξαιρετικά συνηθισμένο τα τελευταία χρόνια –στην εργώδη προσπάθεια αναθεώρησης της νεώτερης ελληνικής ιστορίας και της ιδεολογικής και καλλιτεχνικής ζωής που καταβάλλουν οι "εκσυγχρονιστές" κριτικοί και διανοούμενοι– να αντιπαραθέτουν τον "κοσμοπολίτη", Αλεξανδρινό Καβάφη στη δήθεν εθνικιστική "γενιά του '30", καθώς και στον Παλαμά ή τον Σικελιανό. Ο Καβάφης υπήρξε ο ποιητής της παγκοσμιότητας και γι' αυτό εν τέλει αξιολογείται ως σημαντικότερος από τον Σεφέρη ή π.χ. τον Ελύτη.

Άσχετα λοιπόν με το ανούσιο ερώτημα για το ποιος είναι πράγματι "ο σημαντικότερος", ο Καβάφης σε καμία περίπτωση δεν είναι ο αντίποδας των υπολοίπων μεγάλων ποιητών μας. Ίσως μάλιστα, ακριβώς γιατί ζούσε εκτός Ελλάδας στον χώρο του ευρύτερου ελληνισμού, να είναι εκείνος ο νεώτερος ποιητής που περισσότερο από όλους προσπαθεί να αναχωνεύσει μέσα από το έργο του την ελληνική ιστορία σε όλη της την ιστορική διαδρομή αναδεικνύοντας όχι μια αφηρημένη α-εθνική παγκοσμιότητα, αλλά την οικουμενικότητα του ελληνισμού. Ωστόσο, αν η αναφορά του στην ελληνιστική περίοδο και την ρωμαιοκρατία έχει συχνά επισημανθεί, είναι πολύ λιγότερο γνωστή η σχέση του με το Βυζάντιο και την ορθοδοξία, όπως διαφαίνεται από τα δύο σημαντικά κείμενα τα οποία δημοσιεύουμε στη συνέχεια: της Diana Haas, για τη σχέση του με το Βυζάντιο, και του Χρήστου Αλεξάνδρου για την αναφορά του στην ορθοδοξία. Ο Καβάφης τόνιζε ο ίδιος την ιστορική ενότητα του ελληνισμού και έγραφε το 1892 στο άρθρο "Οι Βυζαντινοί ποιηταί": "Οι Βυζαντινοί αοιδοί μας ενδιαφέρουσι ζωηρότατα, διότι αποδεικνύουσιν ότι η ελληνική λύρα ου μόνον δεν εθραύσθη, αλλά και ουδέποτε έπαυσεν αναπέμπουσα ήχους γλυκείς. Οι Βυζαντινοί αοιδοί αποτελούσι τον σύνδεσμον μεταξύ της δόξης των αρχαίων μας ποιητών και της χάριτος και των χρυσών ελπίδων των συγχρόνων". Και βέβαια η σχέση του με την Ορθοδοξία καταγράφεται σε πάρα πολλά από τα έργα του και μάλιστα στη διασύνδεσή της με τον "ένδοξό μας βυζαντινισμό": "Την εκκλησίαν αγαπώ./ Εκεί σαν μπω[ ] ο νους μου πιαίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας, /στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό." ("Στην εκκλησία").

Ο Καβάφης λοιπόν δεν είναι ο άσαρκος κοσμοπολίτης, αλλά έχει "σώμα και θρησκεία" και γι' αυτό μπορεί να είναι οικουμενικός, όπως οικουμενικοί με τον δικό τους τρόπο υπήρξαν ο Ιρλανδός Τζόυς, ο Εγγλέζος Μπλέικ, ο Έλληνας Σεφέρης, ο Ινδός Ταγκόρ ή ο Ρώσος Ντοστογέφσκυ.

Εργώδης μεν, αλλά άκαρπος η προσπάθεια...

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

“στον ένδοξό μας βυζαντινισμό”

Ο ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ (ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ), ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΟΥ 6ΟΥ ΑΙΩΝΑ, ΡΑΒΕΝΝΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΙΤΑΛΙΟΥ

της Diana Haas*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΤΙΧΟ ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ

ΤΟ 1930, Ο Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ παρατήρησε ότι “πολύ συχνά, όπως δα συμβαίνει σε πολλούς ποιητές, την πρώτη, την πρωταρχική έμπνευση του κ. **Καβάφη** το βλαστάρι της έχει κανείς να το αναζητήσει στον τελευταίο στίχο των ποιημάτων του”[1]. Ένα κατεξοχήν παράδειγμα του φαινομένου αυτού της καβαφικής έμπνευσης είναι, πιστεύω, ο τελευταίος στίχος του ποιήματος “Στην εκκλησία”, “στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό”, ο οποίος και αποτελεί το αντικείμενο της σημερινής μου ανακοίνωσης[2].

Πρωτογραμμένο τον Αύγουστο του 1892, το ποίημα “Στην εκκλησία” δημοσιεύτηκε είκοσι χρόνια αργότερα, το 1912, αφού ξαναγράφηκε στο μεταξύ δύο φορές, το 1901 και το 1906:

Σ Τ Η Ν Ε Κ Κ Λ Η Σ Ι Α

Τήν ἐκκλησίαν ἀγαπῶ – τά ἑξαπτέρυγά της
τ’ ἀσήμια τῶν σκευῶν, τά κηροπήγιά της,
τά φῶτα, τές εἰκόνες της, τόν ἄμβωνά της.

Ἐκεῖ σάν μπῶ, μές σ’ ἐκκλησία
τῶν Γραικῶν·
μέ τῶν θυμιαμάτων της τές εὐωδίες,
μέ τές λειτουργικές φωνές καί συμφωνίες,
τές μεγαλοπρεπεῖς τῶν ἱερέων παρουσίες
καί κάθε των κινήσεως τόν σοβαρό ρυθμό–
λαμπρότατοι μές στῶν ἀμφίων
τόν στολισμό–
ὁ νοῦς μου πιαίνει
σέ τιμές μεγάλες τῆς φυλῆς μας,
στόν ἔνδοξό μας Βυζαντινισμό.

Αν και καμιά προγενέστερη μορφή του ποιήματος δεν σώθηκε στα χαρτιά του ποιητή, υπάρχουν αρκετά **εξωτερικά τεκμήρια** τα οποία, καθώς θα δείξει μία σύντομη έκθεση τους, στενά συνδέουν τον τελευταίο του στίχο με την εποχή της πρώτης του σύνθεσης.

Πράγματι, το θέμα του Βυζαντίου απασχόλησε πολύ τον Καβάφη κατά τα χρόνια, και τους μήνες, που προηγήθηκαν της σύνθεσης του “Στην εκκλησία”. Από το 1888, πιθανώς, έως τον Ιούλιο του 1892, γράφει έντεκα ποιήματα τα οποία θα κατατάξει αργότερα στο θεματικό κεφάλαιο “**Βυζαντιναί Ημέραι**”[3]. Αν και μας σώθηκε ένα μόνο από τα ποιήματα αυτά, σε μεταγενέστερη μορφή (το ανέκδοτο “Θεόφιλος Παλαιολόγος”), ωστόσο, από την έρευνα γύρω από τα θέματα των άλλων τίτλων και των ενδεχομένων τους πηγών, προκύπτει ένα τουλάχιστον πόρισμα: ότι οι δύο περίοδοι της Βυζαντινής ιστορίας που ασκούσαν **ιδιαίτερη έλξη** επάνω στον ποιητή ήταν η εποχή της πρώτης αναστήλωσης των εικόνων, επί της Αυτοκράτειρας Ειρήνης στον 8ο αιώνα, και η εποχή των Σταυροφοριών. Και αν θυμηθούμε ότι, σύμφωνα με την ερμηνεία του Παπαρρηγόπουλου (ο οποίος φαίνεται ότι αποτέλεσε την κύρια πηγή για τα ποιήματα αυτά), και αντίθετα προς την ερμηνεία των ιστορικών της Δύσης, οι δύο αυτές εποχές αντιστοιχούν στα δύο σημαντικότερα στάδια της **βαθμιαίας υποταγής** του Βυζαντίου στη θέληση των δυτικών δυνάμεων, τότε θα συμπεράνουμε ότι ο Καβάφης παρακινήθηκε στις “Βυζαντινές” του “Ημέρες” όχι απλώς από “[την] ελληνική παράδοσι, [τη] φιλοπατρία του, ίσως δε και [την] καταγωγή του”, όπως ο ίδιος δήλωσε στον Αθανάσιο Γ. Πολίτη γύρω στα 1930[4], αλλά, επίσης, από ένα **λανθάνοντα ανταγωνισμό** απέναντι στη Δύση γενικά, και ειδικότερα στη δυτική ιστοριογραφική παράδοση με τη δυσμενή της στάση απέναντι στην Αυτοκρατορία της Ανατολής.

Ο ανταγωνισμός αυτός γίνεται φανερός σε δύο πεζά κείμενα που δημοσιεύονται μερικούς μόνο μήνες πριν γραφεί το “Στην εκκλησία”, και όπου βλέπουμε πόσο καλά ο Καβάφης είχε αφομοιώσει τη διδασκαλία του Παπαρρηγόπουλου για τη **διαχρονική ενότητα** του ελληνικού λαού, με το συνακόλουθο τριπλό σχήμα αρχαιότητα - Βυζάντιο - νεότεροι χρόνοι. Στο άρθρο “Ο Καθηγητής Βλάκη περί της Νεοελληνικής”, πρώτα, δημοσιευμένο τον Δεκέμβριο του 1891, ο Καβάφης εφαρμόζει τη διδασκαλία αυτή στον τομέα της γλώσσας. Γράφει:

> «Οἱ ξένοι παραγνωρίζουσι τήν γλῶσσάν μας μεγάλως. Τήν χωρίζουσιν, οὕτως εἰπεῖν, ἀπό τήν ἀρχαίαν Ἑλληνικήν. Ἀρνοῦνται ἤ ἀγνοοῦσι τήν παράδοσιν τῆς ἑνότητός της. Δέν παραδέχονται τήν προφοράν μας.
>
> Εἶναι ὅθεν εὐχάριστον, διαπρεπής ξένος φιλόλογος ὡς ὁ καθηγητής Βλάκη, ἀνήρ εὐρωπαϊκῆς φήμης, νά λαμβάνη ἐν χερσί τήν ὑπεράσπισιν τῆς γλώσσης μας, καί νά δεικνύῃ αὐτήν εἰς τούς ξένους ὡς ἀληθῶς ἔχει καί ὄχι ὡς τήν φαντάζονται»[5].

Και στο άρθρο “Οι Βυζαντινοί ποιηταί”, δημοσιευμένο τον Απρίλιο του 1892, βλέπουμε τον Καβάφη να

*Η Diana Haas είναι καθηγήτρια νεοελληνικής φιλολογίας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Πάτρας. Το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στο Τρίτο Συμπόσιο Ποίησης (Πάτρα, Ιούλιος 1983), αφιερωμένο στον Καβάφη. Βασίζεται σε έρευνα για διδακτορική διατριβή με θέμα “Χριστιανοί και ειδωλολάτρες στο έργο του Καβάφη”, η οποία υπεβλήθη στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού (Σορβόνη) και έχει ήδη εκδοθεί.

εφαρμόζει την ίδια διδασκαλία στον τομέα της λογοτεχνίας, ή, πιο συγκεκριμένα, της ποίησης. Γράφει:

> «Οἱ ποιηταί τοῦ μεσαίωνός μας δέν ἦσαν μέν ἀντάξιοι τῶν ἀρχαίων μας ποιητῶν, οὐδέ τῶν χαριεστάτων ὀπαδῶν τῆς Μούσης, οὕς ἀνέδειξε παρ' ἡμῖν ὁ 19ος αἰών, ἀλλά δέν εἶναι ἄξιοι τῆς περιφρονήσεως ἥν τοῖς ἐδείκνυον ἐπί τοσοῦτον χρόνον οἱ σοφοί τῆς Ἑσπερίας.
>
> Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες δέν τούς περιεφρονήσαμεν μέν ποτέ, ἀλλά καί δέν τούς ἐγνωρίσαμεν. Ἡ εὐσεβής αὕτη λήθη εἶναι καιρός νά διακοπῆ. Οἱ Βυζαντινοί ἀοιδοί μᾶς ἐνδιαφέρουσι ζωηρότατα, διότι ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ ἑλληνική λύρα οὐ μόνον δέν ἐθραύσθη, ἀλλά καί οὐδέποτε ἔπαυσεν ἀναπέμπουσα ἤχους γλυκεῖς. Οἱ Βυζαντινοί ἀοιδοί ἀποτελοῦσι τόν σύνδεσμον μεταξύ τῆς δόξης τῶν ἀρχαίων μας ποιητῶν καί τῆς χάριτος καί τῶν χρυσῶν ἐλπίδων τῶν συγχρόνων»[6].

Πρέπει επίσης να αναφερθεί εδώ η εξής παρατήρηση του Καβάφη για το Βυζάντιο που βρίσκεται σε ένα τρίτο πεζό του κείμενο, "Το Μουσείον μας", δημοσιευμένο τον Ιούλιο του 1892:

> «Ἡ Βυζαντινή ἐποχή τῆς Αἰγύπτου ἐνδιαφέρει ζωηρῶς τούς νεωτέρους Ἕλληνας, οἵτινες ἀπό τινος ἤρχισαν σπουδάζοντες μετά περισσοτέρου ζήλου τήν μακράν μεσαιωνικήν αὐτῶν ἱστορίαν, τήν τόσον πλουσίαν ἐν ἐνδόξοις σελίσι»[7].

Ιδιαιτέρως αξιοσημείωτη στην παρατήρηση αυτή είναι, βέβαια, η χρήση του επιθέτου "**ένδοξος**" σε σχέση με τα βυζαντινά πράγματα, αν σκεφτούμε ότι βρισκόμαστε σε απόσταση ενός μήνα από τη σύνθεση του ποιήματος που μας απασχολεί εδώ.

Πιστεύω πως η σύντομη αυτή έκθεση μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο στίχος "στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό" αποτελεί, εν μέρει τουλάχιστον, τον καρπό των συλλογισμών του Καβάφη γύρω από το θέμα του Βυζαντίου κατά τα χρόνια 1888-1892, και, πιο συγκεκριμένα, την έκφραση της αφοσίωσής του στις θεωρίες του Παπαρρηγόπουλου. Θυμίζω ότι ένα χρόνο αργότερα θα ξεκινήσει ο εκτεταμένος διάλογος του Καβάφη με τον **Γίββωνα**, όπου η εξάρτηση του ποιητή από τον ιστορικό του ελληνικού έθνους, καθώς και η διαφωνία του με τη στάση της δυτικής ιστοριογραφικής παράδοσης απέναντι στο Βυζάντιο, θα γίνουν ακόμα πιο έκδηλες[8].

Ωστόσο, στο στίχο που σχολιάζουμε δεν πρόκειται για "το ένδοξό μας Βυζάντιο", αλλά, βεβαίως, για "τον ένδοξό μας *Βυζαντινισμό*". Καιρός να σταματήσουμε στον όρο αυτό, ο οποίος, ως τελευταία λέξη του ποιήματος, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Και αφού, εξαιτίας των χρονικών προδιαγραφών, δεν μπορώ να προχωρήσω σε μια αναλυτική λεξικογραφική μελέτη του όρου, θα περιοριστώ στις εξής παρατηρήσεις: Στον ελληνικό χώρο, σύμφωνα με το λήμμα "**Βυζαντινισμός**" στη *Συναγωγή νέων λέξεων* του Κουμανούδη, ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1872. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα μέχρι στιγμής να ταυτίσω καμιά από τις έξι εγγραφές στο λήμμα αυτό[9].

Μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε πώς, όταν χρησιμοποιήθηκε στα 1873 από τον **Σπ. Βασιλειάδη**, του οποίου η εχθρική διάθεση απέναντι στο Βυζάντιο είναι γνωστή, θα ήταν με μια σημασία αρνητική[10]. Στον αγγλικό, αλλά κυρίως στο γαλλικό χώρο, ο όρος αυτός, όταν δεν χρησιμοποιείται με την ουδέτερη έννοια του "βυζαντινού χαρακτήρα", έχει μια σημασία σαφώς υποτιμητική, όπως φαίνεται από το εξής χαρακτηριστικό παράδειγμα του 1877 που παρατίθεται στο λεξικό του Littré (μεταφράζω από τα γαλλικά):

> "Ο Βυζαντινισμός [le Byzantinisme] παραμένει η παγίδα των πολιτισμών που έφθασαν σε έναν ορισμένο βαθμό προόδου: στο διανοητικό επίπεδο, σημαίνει νοσηρή λεπτολογία· στο ηθικό επίπεδο, συλλογισμένη και ραφιναρισμένη φαυλότητα· όσο για τη χλιδή, τέλος, σημαίνει διαφθορά της ίδιας της χλιδής από τα κακά ήθη, και των τεχνών από μια υπερβολική πολυτέλεια"[11].

Αλλά αυτό που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μας είναι η **επαφή** που μπορούσε να έχει ο ίδιος ο Καβάφης με τον όρο αυτό την εποχή που έγραφε το ποίημά του. Γι' αυτό και το θεωρώ απαραίτητο να αναφέρω εδώ τρία κείμενα στα οποία απαντά ο όρος "Βυζαντινισμός", και που ξέρουμε πως ο ποιητής τα διάβαζε ανάμεσα στον Μάρτιο και τον Ιούλιο του 1892. Το πρώτο είναι η βιβλιοκρισία από τον **Δημήτριο Βικέλα** της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του Krumbacher, η οποία δημοσιεύτηκε στη *Revue des deux mondes* στις 15 Μαρτίου 1892, και στην οποία βασίζεται το άρθρο του Καβάφη για τους βυζαντινούς ποιητές. Μεταφράζω την αρχή της βιβλιοκρισίας από τα γαλλικά:

> "Μια εικοσαριά χρόνια τώρα γίνεται, λίγο-λίγο, μια δουλειά αποκατάστασης σε ό,τι αφορά την Χριστιανική Αυτοκρατορία της Ανατολής. Είναι αλήθεια ότι οι εκφράσεις *Βυζαντινισμός* και *Όψιμη Αυτοκρατορία* [Byzantinisme και Bas Empire] δεν έχασαν τίποτε από τη μειωτική τους σημασία. Ωστόσο, αρχίζουμε να εκτιμούμε καλύτερα αυτό που ήταν ο κόσμος του Βυζαντίου, να μελετούμε περισσότερο σε βάθος την ιστορία της ελληνικής αυτοκρατορίας. Οι προκαταλήψεις μέσω των οποίων το βλέπαμε για τόσον καιρό βαθμιαία διαλύονται. [...] Όχι πως τα βυζαντινά πράγματα είναι ήδη της μόδας· αλλά φαίνεται πως αυτό δεν θα αργήσει"[12].

Το δεύτερο κείμενο είναι μια άλλη βιβλιοκρισία που δημοσιεύτηκε στο ίδιο ακριβώς τεύχος της *Revue des deux mondes.* Είναι γραμμένη από τον **Eugène Müntz**, και αφορά το έργο του Γερμανού ιστορικού Φερδινάνδου Γρηγοροβίου, *Ιστορία της Πόλεως Αθηνών κατά τον Μεσαίωνα.* Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Καβάφης τη διάβασε, και ότι πρόσεξε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την εξής περικοπή, την οποία, επίσης, μεταφράζω από τα γαλλικά:

> "Είναι αλήθεια ότι στη θέση της Αθήνας ένα καινούργιο κέντρο αναβλύζει στην ανατολική Αυτοκρατορία, το οποίο, αντίθετα προς την κοινή γνώμη, διέδωσε επί πολλούς αιώνες την κλασική παι-

1 - Κ. θ. Δημαράς, "Μερικές πηγές της καβαφικής τέχνης", Ο *Κύκλος*, χρ. Α', τόμος Β', αρ. 3-4, 1932, σ. 80.

2 - Τούτη η ανακοίνωση έγινε στο Τρίτο Συμπόσιο Ποίησης (Πάτρα, Ιούλιος 1983), αφιερωμένο στον Καβάφη. Βασίζεται στην έρευνά μου για τη διδακτορική μου διατριβή με θέμα "Χριστιανοί και Ειδωλολάτρες στο έργο του Καβάφη".

3 - Οι τίτλοι των ποιημάτων αυτών, στη σειρά με την οποία εμφανίζονται στο θεματικό κεφάλαιο (F 82 στο Αρχείο Καβάφη): "Ευδ[οκίας] Αυγ[ούστας] Έπ[αινος]", "Η επί Ειρήνης αναστήλωσις των Εικόνων", "Κάρ[ολος] ο Μέγ[ας]", "Αι αξιώσεις του Πάπα", "Η ανάκτησις της Κρήτης", "Προ της Ιερουσαλήμ", "Η άλωσις της Νικ[αίας]", "Ο Κα[λός] (κα[κός]) Ιππότης", "Ο Γρα[ικός] Στρ[ατηγός]", "Ο χρεμετισμός του ίπ[που]", και "Θέλω θανείν μάλλον ή ζην" (="Θεόφιλος Παλαιολόγος").

4 - Αθανάσιος Γ. Πολίτης, Ο *Ελληνισμός καί η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμος Β' (Αλεξάνδρεια, 1930), σ. 451.

5 - Κ. Π. Καβάφης, *Πεζά*, παρουσίαση, σχόλια Γ. Α. Παπουτσάκη (Αθήνα, Φέξης, 1963), σ. 36.

6 - Ό.π., σσ. 43-44.

7 - Ό.π., σ. 159.

8 - Τα σχόλια του Καβάφη στον Γίββωνα εκδίδονται στο άρθρο μου "*Cavafy's Reading notes on Gibbon's Decline and Fall*", *Folia Neohellenica*, IV, 1982, σσ. 25-96.

9 - Οι έξι εγγραφές: Φραγκ. Ζαμβάλδης 1872, Σπυρ. Ν. Βασιλειάδης 1873, Γεώργιος Αντωνόπουλος 1881, Παναγ. Α. Καββαδίας 1884, Σ. εν "Εφ." 8 Μαΐου 1895, Times εν Ακρ. 29 Μαρτίου 1898. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό λογίων, πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήνα, 1900), σ. 231.

10 - Βλ. Κ. θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα, [1]1983, σ. 408.

11 - Littré, *Dictionnaire de la langue française*, τόμος Α' (1968). Ευχαριστώ τον Γιώργο Κεχαγιόγλου για τη βοήθειά του στην λεξικογραφική έρευνα γύρω από το "Βυζαντινισμό".

12 - D. Bikélas, "La littérature Byzantine", *Revue des deux mondes*, τόμος 110,15 Μαρτίου 1892, σ. 374.

13. Eugéne Müntz, "Athénes au moyen âge", *Revue des deux mondes*, ό.π., σ. 428.

14. "*Cavafy's Reading notes on Gibbon's Decline and Fall*", σ. 66 (επίσης στο Κ. Π. Καβάφης, *Ανέκδοτα Πεζά*, εισαγωγή και μετάφραση Μιχάλη Περίδη [Αθήνα, Φέξης, 1963], σ. 72).

15. Φερδινάνδος Γρηγορόβιος, *Αθηναΐς. Ιστορικόν διήγημα*, μετάφραση Σπ. Π. Λάμπρου (Αθήνα, Εστία, 1882), σ. 2.

16. Ό.π., σσ. 82-83.

17. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, "Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ως τα μισά της ζωής του (1815-1853)", στο βιβλίο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, (Αθήνα, Ερμής, 1970), σσ. 23-26.

18. Καβάφης, *Πεζά*, σ. 48.

19. Βλ. Γ. Α. Παπουτσάκης, στον τόμο Καβάφης, *Πεζά*, σ. 48· και, πιο πρόσφατα, Γιώργος Χουλιάρας, "Λογοτεχνία και εξορία: Σημειώσεις για τον Καβάφη", *Χάρτης*, 5/6, Απρίλιος 1983, ο οποίος παρατηρεί (σ. 569): "Ιδιαίτερη σημασία όμως θα είχε, αν η 'κτητική', θα έλεγα, διάσταση στον Καβάφη, ο προσδιορισμός δηλαδή του 'δικού μας' στις διάφορες μεταμορφώσεις του, προσέλκυε χωριστή έρευνα μέσα στα γενικότερα πλαίσια, στην οποία θα υπάγονταν και οι εκδοχές της *φυλής μας* ['Στην εκκλησία'] ή του *κράτους μας* ['Από υαλί χρωματιστό'] ή ποιους βγάζει το *έθνος μας* ['Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες']".

20. Καβάφης, *Πεζά*, σσ. 36, 42 και 50.

Η ΠΟΜΠΗ ΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ (ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ), ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΟΥ 6ΟΥ ΑΙΩΝΑ, ΡΑΒΕΝΝΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΙΤΑΛΙΟΥ

δεία σε όλες της τις εκφάνσεις, στην τέχνη καθώς και στην λογοτεχνία. Αλλά, εκπληρώνοντας τον ένδοξο αυτό ρόλο, το Βυζάντιο του απέφερε τις θεολογικές απασχολήσεις και την στενότητα της αντίληψης οι οποίες ενσαρκώνονται στη λέξη Βυζαντινισμός [Byzantinisme]"[13].

Εκτός από τα δύο αυτά τεκμήρια της εξοικείωσης του Καβάφη με την **υποτιμητική σημασία** που είχε ο όρος "Βυζαντινισμός" στα 1892 ακόμα, υπάρχει και ένα τεκμήριο της επαφής του με μία χρήση του όρου όλως διόλου διαφορετική. Τον Ιούλιο της χρονιάς εκείνης, ένα μήνα δηλαδή πριν γράψει το "Στην εκκλησία", ο Καβάφης έγραψε ένα ποίημα με τίτλο "**Ευδοκίας Αυγούστας Έπαινος**", το τελευταίο χρονολογικά, στο κεφάλαιο "Βυζαντιναί Ημέραι". Πηγή του ποιήματος ήταν πιθανότατα το "ιστορικό αφήγημα" του Γρηγοροβίου *Αθηναΐς*, μεταφρασμένο στα ελληνικά το 1882 από τον Σπ. Λάμπρο, έργο στο οποίο ο Καβάφης θα αναφερθεί μερικά χρόνια αργότερα σε σχόλιό του στον Γίββωνα για τον **Συμεών Στυλίτη**[14]. Σας διαβάζω πρώτα, στη μετάφραση του Λάμπρου, ένα απόσπασμα από τον Πρόλογο του Γρηγοροβίου, όπου μιλάει για την έλξη που ασκεί επάνω του η περίοδος που οδηγεί από τον 4ον στον 5ον αιώνα:

> «Πάρα πολύ θελκτική εἶνε ἡ ἱστορία αὐτῆς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καθ' ἥν ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρία ἀγωνίζεται ἐν τῇ πόλει τοῦ Πλάτωνος τόν ὕστατον ἀπονενοημένον ἀγῶνα κατά τῆς χριστιανικῆς πίστεως· καθ' ἥν οἱ ἀρχαῖοι θεοί τοῦ Ὀλύμπου ἀπόλλυνται ὡς ἐν φοβερᾷ παγκοσμίῳ πυρκαϊᾷ· καθ' ἥν οἱ μεγάλοι τῶν βαρβάρων βασιλεῖς Ἀλαρῖχος, Γενσερῖχος καί Ἀττίλας ὡς ἱππεῖς τῆς ἀποκαλύψεως ἐπιχειροῦσι τήν πορείαν τῆς πορθήσεως διά τῶν χωρῶν τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ· καθ' ἥν οἱ μεγάλοι Χριστιανοί θεολόγοι, οἱ σύμμαχοι αὐτῶν ἐν τῷ ἀφανισμῷ τοῦ περικαλλοῦς ἀρχαίου κόσμου [...] θεμελιοῦσι τό δογματικόν οἰκοδόμημα τῆς ἐκκλησίας· καθ' ἥν τέλος τό ἀσιατικόν ἅμα καί ἑλληνικόν ἐκεῖνο ἱστορικόν δημιούργημα, ὅπερ καλοῦμεν Βυζαντινισμόν, ἄρχεται δεικνύον τήν πρώτην αὐτοῦ ὁριστικήν φυσιογνωμίαν»[15].

Για τον Γρηγορόβιο, λοιπόν, ο "Βυζαντινισμός" αντιστοιχεί σε μια **σύνθεση "ελληνοανατολική"**. Σε άλλο σημείο του αφηγήματος, όμως, ο ιστορικός θα αναπτύξει το θέμα πιο αναλυτικά, τονίζοντας το ρόλο που έπαιξε η εκκλησία στη σύνθεση αυτή:

> «Κατά ταῦτα ὁ μέν ρωμαϊκός βίος ἐνεφανίζετο ἐν τῇ πολιτείᾳ καί τοῖς νόμοις, ἀλλά ὁ ἑλληνικός ἐθνισμός εἰσεχώρει ὁσημέραι ἐπιβλητικώτερος εἰς τήν πρωτεύουσαν, μετά δέ τούτου ἐτάσσετο ἡ μεγίστη δύναμις τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ ἐκκλησία. Αὕτη ἦτο ὁ δημώδης ἀγωγός τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, τῆς σοφιστικῆς ρητορείας καί τῆς καθόλου ἐκπαιδεύσεως. Ἡ γλῶσσα αὐτῆς ἦτο ἡ ἑλληνική, ἐπειδή αὐτή ἦτο ἡ παγκόσμιος γλῶσσα τῆς Ἀνατολῆς ἐφ' ὅσον ἐξικνοῦντο τά ὅρια τῶν κατακτήσεων [τοῦ] Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Ἀπό δέ τῆς ἐκκλησίας προῆλθεν ἡ καταπάλαισις τοῦ ρωμαϊσμοῦ καί ἡ συγχώνευσις αὐτοῦ εἰς τόν βυζαντινισμόν.
>
> Ὁ βυζαντινισμός ἐγεννήθη ὡς ἰδιόρρυθμός τις πολιτισμός τῆς πρωτευούσης τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ἥτις ἐπανελάμβανεν ἐκ νέου τό παράδειγμα τῆς συγκεντρωτικῆς δυνάμεως τῆς ἀρχαίας Ρώμης, οὐχί δέ πλέον διά κατακτήσεως ἐνόπλου, ἀλλά συνενοῦσα διά πνευματικοῦ τινος συνδέσμου διαφόρους λαούς εἰς ἕν ὅλον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς ἐν μεγάλῃ τινί χοάνῃ ὁ πολιτισμός τοῦ ἑλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, ἡ χριστιανική θρησκεία, ὁ κοσμοπολιτικός μηχανισμός τοῦ καισαρισμοῦ καί τά διαιτήματα καί ἔθιμα τῆς Ἀσίας συναπετέλουν σύνδεσμον γνωστότατον ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπό τό ὄνομα τοῦ Βυζαντινισμοῦ. Τήν ἀρχήν δέ τῆς ἑνότητος παρεῖχεν ἡ ἑλληνική ἐκκλησία»[16].

Κατά τη θετική αυτή σημασία που δίνει στον ορισμό ο Γερμανός ιστορικός, ο Βυζαντινισμός αντιστοιχεί σε μία σύνθεση ταυτόχρονα "ελληνοανατολική" και –για να χρησιμοποιήσουμε την περιβόητη σήμερα έκφραση που πλάστηκε από τον **Σπ. Ζαμπέλιο** στα μισά του 19ου αιώνα– "ελληνοχριστιανική"[17], στη δημιουργία της οποίας η εκκλησία έπαιξε τον κύριο ρόλο. Και μολονότι ο Γρηγορόβιος εννοεί την εκκλησία προπαντός ως θεσμό, **η ένωση** των διαφόρων στοιχείων από τον ελληνικό κόσμο και τον ανατολικό, και από την **ειδωλολατρεία** και τον **Χριστιανισμό**, η οποία πραγματοποιήθηκε χάρη στο θεσμό αυτό, μεταφέρθηκε σε όλες τις εξωτερικές εκφράσεις της εκκλησίας που σκηνοθετούνται μέσα στο ποίημα του Καβάφη.

Κοινός παρονομαστής ανάμεσα σε όλα αυτά τα στοιχεία είναι, αναμφισβήτητα, **η αισθητική** –θα τολμούσα ακόμα να πω αισθησιακή– πλευρά τους. Όλο το ποίημα αποτελείται, πράγματι, από μία σκηνοθεσία θεατρική που οδηγεί στη διέγερση των αισθήσεων του θεατή: της όρασής του, από την πολυτελή διακόσμηση που περιγράφεται στην πρώτη στροφή, και από "τες μεγαλοπρεπείς των ιερέων παρουσίες / και κάθε των κινήσεως τον σοβαρό ρυθμό / λαμπρότατοι μες στων αμφίων τον στολισμό"· της ακοής του, από "τες λειτουργικές φωνές και συμφωνίες"· και της όσφρησής του, από "των θυμιαμάτων [...] τες ευωδίες". Αγγίζουμε εδώ, βέβαια, ένα θέμα της καβαφικής ποίησης που θα απαιτούσε μια ξεχωριστή μελέτη. Θα αρκεστώ στο να επισημάνω τώρα ότι την ίδια αυτή διέγερση των αισθήσεων, στο πλαίσιο μιας θρησκευτικής τελετής ή γιορτής, την ξαναβρίσκουμε στο ποίημα "Σαμ ελ Νεσίμ", γραμμένο κι αυτό το 1892, που βγαίνει από τη **μουσουλμανική** παράδοση· στα ποιήματα "Οι Ταραντίνοι διασκεδάζουν" και "Ενώπιον του αγάλματος του Ενδυμίωνος", και τα δύο του 1895, που βγαίνουν από την **ειδωλολατρική** παράδοση· καθώς επίσης στα μεταγενέστερα "Ποσειδωνιάται" (ανέκδοτο), του 1906, όπου γίνεται λόγος για "μια ελληνική γιορτή, με τελετές ωραίες" (στ. 5) και "Είγε ετελεύτα", πιθανώς του 1910, όπου ένας ειδωλολάτρης του 6ου αιώνα συλλογίζεται την επανεμφάνιση

του **Απολλωνίου του Τυανέα**, ο οποίος "θα επαναφέρει την λατρεία των θεών μας / και τες καλαίσθητες ελληνικές μας τελετές" (στ. 23-24).

Νομίζω, λοιπόν, ότι ο Καβάφης, πλάθοντας την έκφραση "ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός", επιδίωκε δύο σκοπούς. Πρώτα, χαρακτηρίζοντας τον "Βυζαντινισμό" ως "ένδοξο", **αντιτάχτηκε** σε μια ολόκληρη ιστοριογραφική παράδοση, ευρωπαϊκή αλλά και ελληνική, η οποία χρησιμοποιούσε τον όρο αυτό για να εκφράσει την **απέχθειά της** απέναντι σε ό,τι σχετίζεται με το Βυζάντιο. Αλλά ταυτόχρονα, αφού ξεχώρισε μέσα στη θετική χρήση του όρου που βρήκε στον Γρηγορόβιο το στοιχείο που το θεωρούσε **ουσιαστικότερο**, τον εφάρμοσε στο συγκεκριμένο πλαίσιο της βυζαντινής λειτουργίας, η οποία, χάρη στο συνθετικό της χαρακτήρα, εξασφάλισε, στο χώρο, την **ένωση** των ποικίλων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας, και, στο χρόνο, τη **συνέχεια** του αρχαίου πολιτισμού ως τη σύγχρονη εποχή. Αξίζει να αναφερθεί εδώ το εξής προφορικό σχόλιο του Καβάφη για το Βυζάντιο, το οποίο καταγράφηκε από τον **Γιώργο Παπουτσάκη**, πιθανώς μετά το 1926, καθώς συνδέεται στενά με το θέμα μας:

> "Είναι αψυχολόγητο το να έχουμε την απαίτησιν από ένα κράτος με τόσο μακραίωνη ιστορία να έχει μείνει ανεπηρέαστο από εξωτερικούς παράγοντας, να έχει μείνει απόλυτα αμιγές. Είναι σαν να ζητούσαμε από έναν άνθρωπο που έζησε μια ζωή, μακρά, γεμάτη δράσι κ' εντατικά αποδοτική, να είχε μείνει μακρυά από κάθε περιπέτεια, να μην είχε κάμει ποτέ του κραιπάλη, να μην είχε ποτέ του ανακατωθεί με τα πιο απίθανα, με τα πιο ξένα προς αυτόν στοιχεία. Ίσως μάλιστα το ανακάτωμά του αυτό να υπήρξε συντελεστικόν της ζωτικότητός του"[18].

Μένει να σχολιαστεί μία **"αφανής"** εκ πρώτης όψεως λέξη στο στίχο που μας απασχολεί, η οποία όμως, καθώς επαναλαμβάνεται από τον προηγούμενο στίχο, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα:

> ὁ νοῦς μου πηγαίνει σέ τιμές μεγάλες
> τῆς φυλῆς μας,
> στόν ἔνδοξό μας Βυζαντινισμό.

Σημειώνω πρώτα ότι η έκφραση του φυλετικού αισθήματος δια μέσου του πρώτου πληθυντικού προσώπου της κτητικής αντωνυμίας, κάτι που έχει ήδη επισημανθεί από άλλους μελετητές[19], αποτελεί ένα άλλο σημείο συσχέτισης με τα πεζά κείμενα που αναφέρθηκαν παραπάνω: ξεχωρίζω, στο άρθρο για τον καθηγητή Βλάκη, τις αναφορές στη "γλώσσα μας", στο "έθνος μας", και στη "φιλολογίαν μας"· και στο άρθρο για τους Βυζαντινούς ποιητές, τις αναφορές στη "φυλή μας", στην "ποίησίν μας", στον "εθνικό μας βίο", και στη "μεγαλοφυίαν του γένους μας"[20]. Αλλά θεωρώ ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι η χρήση αυτή του **"μας"** στην ποίηση του Καβάφη, σε πλαίσιο όπου ο ομιλητής ταυτίζεται αναμφισβήτητα με τον ίδιο τον ποιητή, απαντά αποκλειστικά σε ποιήματα που έχουν σχέση με το Βυζάντιο[21]: στο "Θεόφιλος Παλαιολόγος" (πρωτογραμμένο το 1891): "πόσον καϋμό του γένους μας, και πόση εξάντλησι"· στο "Πάρθεν" (του 1921): "πράγματα συμπαθητικά· δικά μας, Γραικικά"[22] και στο "Από υαλί χρωματιστό" (1925): "του ταλαίπωρου κράτους μας ήταν μεγάλ' η πτώχεια"· καθώς επίσης σε δύο "σχεδιάσματα" ποιημάτων που την έκδοσή τους επιμελείται η Renata Lavagnini[23]: στο "Ο Πατριάρχης" (που γράφηκε ανάμεσα στα 1925 και τα 1927), όπου βρίσκουμε τους στίχους "ο κυρ Ιωάννης Καντακουζηνός / ο άξιος άνθρωπος που είχε η φυλή μας τότε", και στο "Του έκτου ή του εβδόμου αιώνος" (του 1927), όπου, σχετικά με την Αλεξάνδρεια της εποχής που δηλώνεται στον τίτλο, ο Καβάφης λέει, "την γλώσσα μας ακόμη ομιλεί".

Πιστεύω πως οι στίχοι αυτοί είναι ενδεικτικοί της ιδιαίτερης **συγκίνησης** που χαρακτηρίζει τη στάση του Καβάφη απέναντι στα βυζαντινά πράγματα μέχρι το τέλος σχεδόν της ποιητικής του σταδιοδρομίας, και επομένως, πως μαζί με τα άλλα τεκμήρια που είδαμε ως τώρα, **αναιρούν** πειστικά την πολυσυζητημένη άποψη του **Άλκη Θρύλου**, διατυπωμένη στα 1924, κατά την οποίαν ο Καβάφης θα ειρωνευόταν όταν αποκάλεσε "ένδοξο" τον "Βυζαντινισμό"[24].

Οι σημειώσεις που προηγήθηκαν δεν πρέπει να θεωρηθούν παρά ως ένα πρώτο στάδιο στην ανάλυση του ποιήματος "Στην εκκλησία". Το επόμενο στάδιο θα ήταν να δούμε το ρόλο του στίχου που μας απασχόλησε μέσα στη λειτουργία του όλου ποιήματος. Περιορίζομαι στο να κάνω δύο μόνο νύξεις προς αυτή την κατεύθυνση. Πρώτα, το "μας" που επαναλαμβάνεται από τον προτελευταίο στίχο αποτελεί την έκφραση της ένωσης του ποιητή όχι, βεβαίως, με το θεό, αλλά με τη φυλή του και με το παρελθόν του. Με άλλα λόγια, η λειτουργία της εκκλησίας ταυτίζεται με τη λειτουργία του ποιήματος, οδηγώντας από την ψυχρή, πεζή, και, όπως την χαρακτήρισε ο **Γ. Π. Σαββίδης**[25], "τολμηρή" δήλωση της πρώτης στροφής – "Την εκκλησίαν αγαπώ – τα εξαπτέρυγά της", κ.τ.λ.– στη **λυρική έξαρση** του τελευταίου στίχου, και, ταυτόχρονα, από το επίπεδο του **"εγώ"** στο επίπεδο του ιστορικού **"εμείς"**. Δεύτερον, αν συσχετίζαμε, όπως μας το πρότεινε ήδη από το 1933 ο **Δ. Νικολαρεΐζης**[26], τους δύο τελευταίους στίχους του ποιήματος με τους τελευταίους στίχους του "Τυανεύς Γλύπτης" (γραμμένο το 1903):

> αὐτόν, μιά μέρα τοῦ καλοκαιριοῦ θερμή
> πού ὁ νοῦς μου ἀνέβαινε στά ἰδανικά,
> αὐτόν ἐδῶ ὀνειρευόμουν τόν νέον Ἑρμῆ.

καθώς επίσης με τους τελευταίους στίχους του "Εν Πόλει της Οσροηνής" (γραμμένο το 1916):

> (...) Ὅμως χθές σάν φώτιζε
> τό ἐρωτικό του πρόσωπο ἡ σελήνη,
> ὁ νοῦς μας πῆγε στόν πλατωνικό Χαρμίδη.

θα φθάναμε στο συμπέρασμα ότι για τον Καβάφη, το όραμα του "ένδοξού μας Βυζαντινισμού" που προκαλείται μέσα στην **εκκλησία**, αλλά και μέσα στο ποίημα του, αποτελεί τη νοσταλγική αναπόληση ενός αισθητικού και αισθησιακού ιδανικού.

⁂

ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΜΠΟΡΙΣ ΚΑΙ ΓΚΛΕΜΠ, ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ, ΕΙΚΟΝΑ ΤΕΛΗ 13ΟΥ ΑΙΩΝΑ, ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ, ΕΘΝΙΚΟ ΡΩΣΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

21. Πρβλ. τη γενικότερη παρατήρηση του Β. Φ. Χρηστίδη, Ο *Καβάφης* και το *Βυζάντιο* (Αθήνα, Βιοχάρτ, 1958), σ. 9: "Μόνο στα βυζαντινά [ποιήματα] έχουμε σα κίνητρο πατριωτικές τάσεις".

22. Βλ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μικρά αναλυτικά στον Καβάφη* (Αθήνα, Ίκαρος, 1977), σ. 13· και το άρθρο του Ξ. Α. Κοκόλη για το "Πάρθεν" που δημοσιεύτηκε στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Διαβάζω*. Σημειώνω ότι η εύστοχη παρατήρηση του Κοκόλη για την "υποταγή του ατόμου στη συλλογική συνείδηση" που πραγματοποιείται μέσα στο ποίημα αυτό σχετίζεται στενά με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση του "Στην εκκλησία" (βλ. πάρα κάτω).

23. Ευχαριστώ την Renata Lavagnini για την άδειά της να παραθέσω εδώ στίχους από τα "σχεδιάσματα" αυτά.

24. Άλκης Θρύλος, "Κ. Καβάφης" (διάλεξη που έγινε στην αίθουσα του Ελληνικού Ωδείου στις 16 Απριλίου 1924), στον τόμο *Κριτικές Μελέτες*, ΙΙΙ (Αθήνα, Σαριβαζεβάνη, 1925), σ. 185.

25. Γ. Π. Σαββίδης, Πρόλογος στο Γ. Βρισιμιτζάκης, *Το έργο του Κ. Π. Καβάφη* (Αθήνα, Ίκαρος, [1975]), σ. κβ'.

26. Δ. Νικολαρεΐζης, "Η Διαμόρφωση του καβαφικού λυρισμού", στον τόμο *Δοκίμια κριτικής* (Αθήνα, Φέξης, 1962), σ. 175 (πρώτη δημοσίευση στην *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στον Καβάφη, 1933).

το εκκλησιαστικό φρόνημα στον Καβάφη

του Χρήστου Αλεξάνδρου

ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΑΥΤΟ, αναφερόμενο στην σχέση του Καβάφη με την Εκκλησία, δεν επιδιώκει να κομίσει κάτι το εντελώς καινούργιο και πρωτότυπο. Θέλει κυρίως να επαναπαρουσιάσει κάποια πράγματα που εκφράστηκαν σκόρπια κατά καιρούς, ρίχνοντάς τους μια νέα ματιά. Εκείνο το οποίο προκαταβολικά πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως σε καμιά περίπτωση δεν επιδιώκεται να παρουσιαστεί υπαινικτικά ότι ο Καβάφης έζησε και ασκήθηκε εν Εκκλησία. Κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από το στοιχειώδες πλαίσιο σοβαρότητος. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν γνώριζε την χριστιανική διδασκαλία ή ότι δεν θα ήθελε να ζήσει σύμφωνα με αυτήν ή ακόμα και ότι δεν προσπάθησε[1]. Γι' αυτό και ο τίτλος του άρθρου κάνει λόγο για φρόνημα, δηλαδή μόρφωση συνείδησης, πίστης-εμπιστοσύνης στην εκκλησιαστική κοσμοθεωρία, και όχι για βίωμα το οποίο προϋποθέτει πράξη.

Με όποια πτυχή του καβαφικού έργου και αν θελήσει κάποιος να ασχοληθεί, ακόμα και με αυτή του "θρησκευτικού" Καβάφη, είναι δύσκολο να μην σταθεί στην προβληματική σχέση που είχε μαζί του η κριτική, και ιδιαίτερα η σύγχρονή του. Θα είναι πράγματι εξαιρετικά χρήσιμο αν κάποιοι νέοι επιστήμονες ενδιατρίψουν σε βάθος για να αναλύσουν και να αναδείξουν τον τρόπο και το ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς με το οποίο η νεοελληνική διανόηση ενέταξε και αντιμετώπισε τον Καβάφη. Και οπωσδήποτε ο κύκλος της έρευνας θα πρέπει να διευρυνθεί για να περιλάβει και το πώς προσεγγίστηκαν ο Παπαδιαμάντης, το ρεμπέτικο τραγούδι, η λαϊκή ευσέβεια, η λαϊκή αντίληψη των κοινωνικών σχέσεων κ.τ.λ. Ο Νίκος Καρούζος, σχολιάζοντας τον τρόπο που οι *μαχητάδες της ζωντανής γλώσσας*, δηλαδή της ***άκριτης και αστόχαστης δημοτικής*** όπως αναφέρει, αντιμετώπισαν από γλωσσικής άποψης το έργο του Καβάφη, βρίσκει ότι αυτός είναι όμοιος με την απαξία και τον κατατρεγμό που έτυχε η λαϊκή μουσική. *Την μεν πρώτη την είπαν ανήθικη, τα δε δεύτερα (λαϊκά τραγούδια) πρόστυχα, αλήτικα και τραγούδια των χαμαιτυπείων*. Και καταλήγει πως *λαϊκό τραγούδι και Καβάφης έδωσαν ένα θαυμάσιο μάθημα στον κριτικό στοχασμό του τόπου – αν υπάρχει τέτοιος στοχασμός*[2].

Μιας και κάναμε όμως νύξη για την γλώσσα του Καβάφη δεν θα ήταν άκαιρο να δούμε την αποκαλυπτική για το θέμα άποψη του Ψυχάρη ο οποίος θεωρούσε τον Καβάφη ***καραγκιόζη*** *της δημοτικής*. Σε ένα σημείωμά του το 1924 έγραφε τα εξής: *Στο μεγάλο του αγώνα το γλωσσικό, ας πούμε καλύτερα τον εθνικό τον αγώνα που θέλει πρώτα πρώτα νου σοβαρό, συνείδηση όρθια, επειδή το ζήτημα για την Ελλάδα είναι ζήτημα ζωής και θανάτου, ο κ. Καβάφης, άξιος διάδοχος, σωστό μαθητούδι του Σουρή, κατάλαβε περίφημα πως δεν είναι ανάγκη να ιδρώνει ολοένα τ' αφτί μας, πως χρειάζεται κάπου κάπου λίγο γλέντι. Κι έτσι έγινε πολί έφκολα ο κ. Καβάφης ο καραγκιόζης της δημοτικής*[3].

Το ίδιο το έργο του Καβάφη προσεγγίσθηκε παραμορφωτικά μέσα από πολλούς φακούς. Η σύγχρονή του κριτική ασχολήθηκε κυρίως με τα λεγόμενα ερωτικά του ποιήματα τα οποία ερμήνευσε μέσα από τους φακούς του φροϋδισμού, ο οποίος βρισκόταν τότε στην ακμή του. Επιχειρήθηκε να αναλυθεί το μείζον μέρος του έργου του μέσα από την ερμηνεία ερωτικών απωθημένων και υποσυνείδητων συμπλεγμάτων τα οποία εξαιτίας της ομοφυλοφιλίας γινόντουσαν οξύτερα. Αλλά και όσοι τον συμπάθησαν από τους σύγχρονούς του, το έκαναν διότι εξέφραζε πολύ συγκεκριμένα δικά τους βιώματα, και όχι για την ευρύτερη αξία του έργου του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολύ σημαντικά στοιχεία να μείνουν ανέγγιχτα, όπως η εκτεταμένη πατριδοκεντρικότητά του, αλλά και ο λιγότερο εκθεμένος ορθόδοξος προσανατολισμός του[4].

Πιστεύω πως αυτή η πολύ σύντομη και εκ πρώτης όψεως εκτός θέματος παρέκβαση για την σχέση της κριτικής με τον Καβάφη δεν είναι αχρείαστη στον στόχο να καταδειχθεί ο ορθόδοξος προσανατολισμός του. Διότι, πιστοποιώντας την αστοχία και την μονομέρεια της κριτικής, φωτίζονται έμμεσα και οι λόγοι που σημαντικές πτυχές του έργου του έμειναν άθικτες. Ας μου επιτραπεί να τελειώσω αυτά τα λίγα σχόλια με ένα πολύ χαρακτηριστικό κείμενο του Ντίνου Χριστιανόπουλου, το οποίο αναφέρεται στο πως, παρά τις εμπάθειες και τις ηθικολογίες πολλών μελετητών προηγούμενων γενεών, ο Καβάφης όχι απλώς επιβίωσε αλλά η επέκταση του έργου του διευρύνεται όλο και περισσότερο για να καταστεί στις

ΙΩΑΝΝΗ ΒΡΑΝΟΥ, ***Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΙΑΣ***

μέρες μας παγκόσμιο. *Τον πολεμήσαν οι παλαμικοί – αλλά καταποντίστηκε κι ο ίδιος ο* ***Παλαμάς. Τον ειρωνεύτηκαν*** *οι μαλλιαροί – αλλά κανείς τους δεν διαβάζεται πιά.* ***Τον αγνόησαν*** *οι πανεπιστημιακοί – σήμερα όμως διδάσκεται σε όλα τά πανεπιστήμια του κόσμου. Τον χτύπησαν οι διάφοροι* ***ηθικολόγοι*** *– σήμερα όμως όλοι παραδέχονται την ηθική σημασία της ποίησής του. Τον είπαν φρούτο της αστικής* ***παρακμής*** *οι κομμουνιστές – στο τέλος όμως αναγκάστηκαν να τον παραδεχτούν. Όσοι τον είδαν επηρεασμένοι από τον* ***Φρόιντ,*** *έμειναν με τις θεωρίες τους. Όσοι τον κουτσομπόλεψαν και τον διέσυραν, μείναν με την κακία τους. Όσοι απέδωσαν την άνοδό του στη διάδοση της* ***ομοφυλοφιλίας,*** *υπήρξαν το λιγότερο γελοίοι. Όσοι τον μεταποίησαν σε αριστερό, υπήρξαν πλαστογράφοι και προκρούστες. Όσοι τον βάλαν δίπλα τον Σεφέρη και Ελύτη, φυτέψανε κισσούς πλάι στο δέντρο.*

Μισό αιώνα μετά τον θάνατό του, πού οφείλεται αυτή η επιβίωση; Οφείλεται, νομίζω, στο πολυδιάστατο ταλέντο του. Με το ταλέντο αυτό ο Καβάφης μπόρεσε να αξιοποιήσει το πάθος του –μπόρεσε να δει στοχαστικά τη μοίρα του ανθρώπου και την ιστορία– μετέδωσε ένα μήνυμα αξιοπρέπειας –υπήρξε επαναστάτης ποιητής, χωρίς να καταφύγει σε ευρωπαϊκά μανιφέστα– ήταν πρωτότυπος (ο μόνος στην ποίησή μας) γιατί ήξερε να σκάβει μέσα του, όταν οι άλλοι μαϊμούδιζαν ξένους τρόπους. Μπόρεσε να εκφράσει την ηθική αγωνία, όχι μόνο του εαυτού του και του καιρού του, αλλά προπάντων της δικής μας εποχής.

Μισό αιώνα μετά τον θάνατό του, ο Καβάφης ***καλπάζει.*** *Για την Ελλάδα είναι πλέον ο μεγάλος ποιητής, που συγχωνεύει την παράδοση με το μοντέρνο. Για τον κόσμο είναι ισάξιος με Ρίλκε, Απολλιναίρ, Μαγιακόβσκι, Πάουντ, Έλιοτ, Λόρκα. Είναι η μεγάλη παρηγοριά για όλους τους αδικημένους. Είναι το μεγάλο χαστούκι για όλους τους κατεστημένους. Είναι το μεγάλο παράδειγμα για όσους αγωνίζονται να μη λυγίσουν. Είναι το μεγάλο πρότυπο για όσους έβαλαν την ποίηση πάνω από τα πάθη τους. Είναι ο "λίθος ον απεδοκίμασαν οι οικοδομούντες", που "ούτος εγεννήθη εις κεφαλήν γωνίας"*[5].

Ας επανέλθουμε όμως στην περιοχή εκείνη στην οποία ο τίτλος αυτού του άρθρου προδιαθέτει ότι θα κινηθούμε. Ένα κάπως αυτόνομο κεφάλαιο στην μελέτη του θέματος αποτελούν οι λεγόμενες "Αρχαί του Χριστιανισμού". Συγκεκριμένα, στο αρχείο του ποιητή, όπως αυτό έχει δημοσιευτεί από τον σπουδαίο καβαφιστή καθηγητή Γ. Π. Σαββίδη, έχουν βρεθεί χειρόγραφοι κατάλογοι του ποιητή με τίτλους ποιημάτων χωρισμένους σε γενικές θεματικές κατηγορίες. Μια από αυτές τις θεματικές είχε τίτλο **"Αι αρχαί του Χριστιανισμού"**[6] και περιελάμβανε έξι τίτλους ποιημάτων. Από τα έξι αυτά διασώθηκε μόνο ένα, το οποίο ο Καβάφης δεν κυκλοφόρησε και αυτό είναι το ποίημα *Ο Ιουλιανός εν τοις Μυστηρίοις*. Οι άλλοι τίτλοι των ποιημάτων, τα οποία όπως αναφέρθηκε δεν διασώθηκαν, είναι οι εξής: ***Η επιστροφή του Κνος, Ο πειρασμός του Σύρου μοναχού Θαδδαίου, Ο Πορφύριος*** και

ΙΩΑΝΝΗ ΒΡΑΝΟΥ, *Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑΣ*

Ο Σταυρός. Η **Diana Haas,** η οποία με την σπουδαία δουλειά της έριξε πολύ φως σε αυτήν την ομάδα ποιημάτων, εύλογα εικάζει πως ***Ο Σταυρός*** αποτελεί μια προηγούμενη μορφή του κατοπινού γνωστού ποιήματος ***Μεγάλη Συνοδεία εξ ιερέων και λαϊκών.*** Αυτό με την σειρά του, και λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές συνδηλώσεις και των δύο, μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια του ***Ο Ιουλιανός εν τοις Μυστηρίοις***[7].

Εκείνο το οποίο έχει σημασία είναι ότι η Diana Haas κατάφερε να αποδείξει ότι οι θεματικές αυτών των ποιημάτων, όπως αυτές υποβάλλονται μόνο από τους τίτλους, εφόσον τα τέσσερα τουλάχιστον από τα έξι χαθήκαν, έχουν αντληθεί από πατερικά κείμενα καθώς και κείμενα εκκλησιαστικής ιστορίας[8]. Τέτοια έργα υπήρχαν αρκετά στην βιβλιοθήκη του Καβάφη και σε μερικά από αυτά είναι πολύ εμφανή τα σημάδια της πολλαπλής και προσεκτικής ανάγνωσής τους από τον ποιητή. Έτσι, για παράδειγμα, ***Η επιστροφή του Κνος*** κατά πάσα πιθανότητα είναι παρμένη από ένα επεισόδιο φιλονικίας του Αγίου Κόνωνος με τους ειδωλολάτρες. Πρόκειται για σκηνή η οποία περιγράφεται από τον ***Συναξαριστή των δώδεκα μηνών του ενιαυτού***, και του οποίου οι σχετικές σελίδες βρέθηκαν στιγματισμένες από τον ποιητή[9]. Ή, επίσης, οι πηγές του ποιήματος ***Μεγάλη συνοδεία εξ ιερέων και Λαϊκών***, (μεταγενέστερη μορφή του Σταυρού) εντοπίζονται από την Haas στην ***Εκκλησιαστική Ιστορία του Θεοδώρητου*** και στον ***Κατά Ιουλιανού*** λόγο του Γρηγορίου Ναζιανζινού[10].

Τα απτά δηλωτικά τεκμήρια που μας επιβάλλουν μια αναντίλεκτη παραδοχή της πίστης του Καβάφη και της αγάπης του προς την Εκκλησία είναι πολλά και αυταπόδεικτα, και δεν θα τα έβλεπε όποιος δεν θα ήθελε να τα δεί. Αυτά θα μπορούσαν να παρατεθούν σε πολλές σελίδες, εν είδει μικρής ανθολογίας, αποτελούμενης από ποιήματα, άρθρα, σημειώματα και μαρτυρίες! Όμως αυτό δεν είναι ο σκοπός και θα ήταν μάλλον και επικίνδυνο να αδικήσουμε τον ποιητή. Διότι κάτι τέτοιο θα τα απογύμνωνε από το

1 - Για μια γενική προσέγγιση του θέματος, βλέπε Παντελή Πάσχου ***Η θλίψη του αμαρτήματος***, περ. *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχος 19, Αθήνα 1983, σελ 183-215. Επίσης το μελέτημα του Νίκου Καραπαναγοπούλου, ***Ο Κ.Π. Καβάφης ήταν Χριστιανός;*** Δωδώνη, Αθήνα 1993. Οι παραπομπές σε ποιήματα που ακολουθούν γίνονται στις κλασσικές εκδόσεις του Γ. Π. Σαββίδη που κυκλοφορούν από την εκδοτική εταιρεία Ίκαρος. Οι παραπομπές στα πεζά του Καβάφη γίνονται στην σχολιασμένη έκδοση του Γιώργου Παπουτσάκη η οποία κυκλοφόρησε από τον Φέξη το 1963.

2 - Βλ. Νίκου Καρούζου, ***Προσέγγιση του Κωνσταντίνου Καβάφη*** στο περιοδικό ***Διαγώνιος***, τεύχ. 6, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 101-102. Επίσης το κείμενο αυτό έχει περιληφθεί στον τόμο ***Πεζά Κείμενα*** του Ν. Καρούζου που κυκλοφόρησε από τον Ίκαρο το 1998 με φιλολογική επιμέλεια της Ελισάβετ Λαλουδάκη. Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνονται ακόμα δύο άρθρα για τον Καβάφη, ***Οι θεότητες του Καβάφη: Ημιδιόνυσος και Ημιαπόλλων***, σελ. 38-41, και ***Μελετώντας τον Καβάφη***, σελ. 267-269.

3 - Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο αθηναϊκό περιοδικό ***Κριτική και Τέχνη*** τον Δεκέμβριο του 1924. Ο τονισμός του κειμένου όπως και η ορθογραφία του είναι ανέπαφα. Αναδεικνύεται έτσι ο Ψυχάρης, εκτός των άλλων, πρωτοπόρος αν όχι και πατέρας της πραγματικά ζημιογόνου για την Ελλάδα κατάργησης του πολυτονικού.

ευρύτερο βιωματικό τους φορτίο και θα τα περιόριζε ως το "θρησκευτικό μέρος" του έργου του, ενώ σίγουρα αυτά αναδύονται μέσα από την όλη ζωή. Αναμφίβολα όμως δεν μπορούν να προσπεραστούν ως αδιάφοροι στίχοι όπως αυτοί του ποιήματος *Μανουήλ Κομνηνός*,

> Ευτυχισμένοι όλοι που πιστεύουν
> και σαν τον βασιλέα κυρ Μανουήλ τελειώνουν
> ντυμένοι μες την πίστη των σεμνότατα.

Ή μιλώντας για το λείψανο του Αγίου Μάρτυρα Βαβύλα και την ασέβεια του Ιουλιανού να θέλει να το ξεθάψει από το κοιμητήριο όπου ήταν ενταφιασμένο γιατί ενοχλείτο ο Απόλλων, δεν μένει απαρατήρητη η ξεκάθαρη συνταύτισή του με τους χριστιανούς και η αγάπη με την οποία μιλά για τον Άγιο:

Στην Δάφνη βρίσκονταν τάφοι πολλοί.
Ένας απ' τους εκεί ενταφιασμένους
ήταν ο θαυμαστός, της εκκλησίας μας δόξα,
ο άγιος, ο Καλλίνικος μάρτυς Βαβύλας.
....
Σηκώστε τον, αρπάξτε τον ευθύς.
Ξεθάψτε τον, πάρτε τον όπου θέτε.
Βγάλτε τον, διώξτε. Παίζουμε τώρα;
Ο Απόλλων είπε να καθαρισθεί το τέμενος.
Το πήραμε, το πήγαμε το άγιο λείψανον αλλού.
Το πήραμε, το πήγαμε εν αγάπη, κ' εν τιμή.

Ας δούμε όμως και την άποψη του Γιώργου Σαββίδη για το θέμα ο οποίος, το 1963, ανακάλυψε στο αρχείο του αλεξανδρινού τρία ανέκδοτα ποιήματα τα οποία θεώρησε ως αδιάψευστα τεκμήρια του χριστιανικού προσανατολισμού του Καβάφη. Τα κρυμμένα αυτά ποιήματα ήταν ***Το Μετέπειτα (1892), Εν τω κοιμητηρίω (1893)*** και ***Τρόμος***. Το ***Μετέπειτα*** για τον Σαββίδη αποτελεί την πιο άμεση ομολογία πίστεως του τριαντάχρονου ποιητή[11].

Πιστεύω το Μετέπειτα.
Δεν με πλανούν, ορέξεις
της ύλης ή του θετικού αγάπη. Δεν είν' έξις
αλλ' ένστικτον. Θα προστεθή η ουρανία λέξις.
Εις της ζωής,
την ατελή την άλλως άνουν φράσιν.
Ανάπαυσις

και αμοιβή θέλουν δεχθή την δράσιν.
Ότε διά παντός κλεισθή το βλέμμα
εις την πλάσιν
θα ανοιχθή ο οφθαλμός ενώπιον του Πλάστου.
Κύμα αθάνατον ζωής θα ρεύση εξ εκάστου
Ευαγγελίου του Χριστού – ζωής αδιασπάστου.

Εκείνο το οποίο πρέπει να τονιστεί είναι πως πουθενά δεν εντοπίζεται μια γενική και αόριστη πίστη στον Καβάφη προς ένα απροσδιόριστο Ανώτατο Ον. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην διαχωρίζει μεταξύ "ατομικής θρησκευτικής πεποίθησης", μιας σύγχρονης δηλαδή επιδερμικής διανοητικοποίησης περί Θεού η οποία είναι απόλυτα διαχωρισμένη από την εκκλησιαστική εμπειρία με την αγιολογική και κληρικολαϊκή της παράδοση. Αγαπά και σέβεται την εκκλησία με όλα τα συμπαρομαρτούντα ανθρώπινα πεπτοκότα της και με όλες τις υλικές εξωτερικές της διαστάσεις. Καταπιάνεται με τους τύπους και τα δυνατά σύμβολα της πίστης όχι ανυποψίαστος για το εσώτερο νόημα που αυτά κομίζουν. Ο **Τίμος Μαλάνος** μας πληροφορεί πως ένα από τα προσφιλή του θέματα στις συζητήσεις ήταν *οι αναλύσεις εκκλησιαστικών θεμάτων σε συνάρτηση με τα γεγονότα της ιστορίας*[12]. Καταφάσκει και τα σημαίνοντα και τα σημαινόμενα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στο ποίημά του ***Στην Εκκλησία*** διαβάζουμε:

Την εκκλησίαν αγαπώ – τα εξαπτέρυγα της,
τ' ασήμια των σκευών, τα κηροπήγιά της
τα φώτα, τες εικόνες της, τον άμβωνά της.
Εκεί σαν μπω, μες σ' εκκλησιά των Γραικών–
με των θυμιαμάτων της τες ευωδίες,
με τες λειτουργικές φωνές και συμφωνίες,
τες μεγαλοπρεπείς των ιερέων παρουσίες
και κάθε των κινήσεως τον σοβαρό ρυθμό –
λαμπρότατοι μες στων αμφίων τον στολισμό–
ο νους μου πιαίνει σε τιμές μεγάλες
της φυλής μας,
στον ένδοξο μας Βυζαντινισμό.

Εκείνο το οποίο αποστρέφεται είναι τον εκνομικισμό της ελευθερίας του εκκλησιαστικού ήθους και την απόρριψη που προέρχεται από τον ηθικισμό. Ο Τίμος Μαλάνος παραδίδει πάλι ότι, σε κάποια συζήτηση, όταν έγινε λόγος για εκείνους *που κάνουν τα μύρια όσα και στο τέλος πεθαίνουν με τον σταυρό στα χέρια*, ο Καβάφης απάντησε σε εκείνον που το είπε ως εξής: *Μη τους ψέγεις – φθάνει που* ***μετάνιωσαν***. *Αυτή άλλωστε είναι η ωραιότης της χριστιανικής θρησκείας*[13]. Ο π. Βενέδικτος Εγγλεζάκης, σε ένα σπουδαίο άρθρο του για τον αμαρτωλό αλλά και εκκλησιοκεντρικό Καβάφη, υπό τον τίτλο *"Το κεφαλαίο Τ. του Καβάφη"*, θα σχολιάσει τα πιο πάνω λόγια λακωνικά αλλά καίρια: *Ο Καβάφης δεν είναι δυτικός χριστιανός, αρνείται να μειώσει την πίστη στην ηθική*[14]. Το 1918 ο ποιητής, σ' ένα εκτενές άρθρο του στο αλεξανδρινό περιοδικό ***Γράμματα*** στο οποίο παρουσιάζει και σχολιάζει το βιβλίο του καθηγητή Γρηγορίου Παπαμιχαήλ *Εκκλησία και Θέατρο*, κάποια στιγμή θα βρει την ευκαιρία να μας πει την εξής άποψή του: *κλίνω υπέρ της συχνοτέρας παρουσίας των ιερέων*

4. Για τον σχηματισμό μιας εκτενέστερης εικόνας στο ζήτημα Καβάφης και κριτική ο αναγνώστης μπορεί να προστρέξει στην πολύ καλή μελέτη του καθηγητή Χ. Λ. Καράογλου, ***Η Αθηναϊκή Κριτική και ο Καβάφης (1918 - 1924)***, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1985. Επίσης στην μελέτη του ίδιου ***Ο ηδονισμός της Καβαφικής ποίησης και η κριτική***, στον τόμο *Η ποίηση του κράματος, Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σελ 309-329. Τέλος στο περιοδικό της ***Νέας Εστίας***, τεύχος 872 (1963), στις σελ. 1394-1513, όπου θα βρει ο αναγνώστης μια σχετική με το θέμα ανθολόγηση κειμένων υπό τον τίτλο ***Κρίσεις, Εγκώμια, Κριτική***. Επίσης στο ίδιο τεύχος του περιοδικού, στις σελ. 1584-1589, υπάρχει ένα χρονικό, γραμμένο από τον Μαν. Γιαλουράκη, για την λεγόμενη διαμάχη Παλαμά - Καβάφη από την οποία προέκυψε μια καθ' όλα ανυπόστατη και βίαιη κριτική κατά του Καβάφη από τους λεγόμενους "παλαμικούς". Και τέλος σχετικό με το θέμα είναι και το ποίημα του Κυριάκου Χαραλαμπίδη, ***Ο καλύτερος ποιητής της Αλεξάνδρειας***, στην συλλογή ***Μεθιστορία***, Άγρα, Αθήνα 1995, σελ 13.

5. Το κείμενο αυτό του Ντίνου Χριστιανόπουλου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό ***Χάρτης***, τεύχος 5/6 υπό τον τίτλο ***Η επιβίωση του Καβάφη***, σελ 548.

6. Εννοούνται οι απαρχές του Χριστιανισμού.

7. Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση των πηγών του Καβάφη για αυτά τα έξι ποιήματα καθώς και τις ιστορικές τους συσχετίσεις με πρόσωπα και γεγονότα, βλέπε Diana Haas, ***Αι αρχαί του Χριστιανισμού. Ένα θεματικό κεφάλαιο του Καβάφη***, περ. ***Χάρτης***, τεύχος 5/6, Αθήνα 1983, σελ 589-608. Η εργασία αυτή της Haas αποτέλεσε προδημοσιευμένο κεφάλαιο διδακτορικής της διατριβής με θέμα, *Χριστιανοί και ειδωλολάτρες στο έργο του Καβάφη*.

ανάμεσά μας. Σε πολλά ταραγμένα σπίτια η παρουσία των φέρνει κάτι από την παρηγορητικήν Εκκλησία[15]. Και πάλι ο Βενέδικτος Εγγλεζάκης θα είναι πολύ εύστοχος στον σχολιασμό του – *ψυχή που δεν αισθάνθηκε τη μυστική παράκληση της Εκκλησίας ποτέ δε θα μπορούσε να γράψει τα λόγια αυτά έτσι καθώς γραφτήκαν*[16]. Έχουμε όμως και μια εκτενέστερη αποτύπωση του καβαφικού ήθους, δυνάμενη να θεωρηθεί και ως προέκταση του πιο πάνω. Σε ένα σημείωμά του ο ποιητής, το 1910, σχολιάζοντας τις ιδέες του Νιτσεϊσμού και του κοινωνικού δαρβινισμού, οι οποίες είχαν ευρεία αποδοχή στους ευρωπαϊκούς κύκλους των διανοουμένων και των πολιτικών, κυρίως ως ιδεολογική θεμελίωση της αποικιακής πολιτικής τους, ο Καβάφης θα σημειώσει: *Τι απαίσιο πράγμα αυτές οι νέες φιλοσοφικές ιδέες της σκληρότητος, του σωστού της υπερισχύσεως του δυνατού, του τάχα εξυγιαντικού έργου της πάλης της εξαλείφουσας τους μικρούς και ασθενικούς* **κ.τ.λ. κ.τ.λ.** Και θα κλείσει ως εξής: *Όχι η σκληρότης αλλά η επιείκεια, η Λύπη, η Παραχώρησις, η Καλοσύνη (αυτά βέβαια συνετώς, χωρίς υπερβολές) είναι και η Δύναμις και η Σοφία.*[17] Ένσοφος ρεαλισμός με Γεροντικές καταβολές, το συμπύκνωμα του οποίου βρίσκεται ίσως, μεταξύ άλλων, και στην παρατήρηση εντός παρενθέσεως, *αυτά βέβαια συνετώς, χωρίς υπερβολές*. Διότι προς τους πολλούς οι λεπτές λειτουργίες αυτών των αρετών, όταν χάσουν το παιδαγωγικό τους μέτρο, η Δύναμίς τους αρχίζει και αποπυροδοτείται. Μόνο με συντετριμμένη ψυχή είναι δυνατό να αναγνωσθούν οι λεπτές βιωματικές λειτουργίες της επιείκειας αντί του επινίκιου, της διάκρισης αντί του άτεγκτου δογματισμού, της μακρόσυρτης αγαπητικότητας αντί της κατάκρισης, χωρίς να χάνεται όμως η επίγνωση των ουσιωδών. Και ο Καβάφης υπήρξε μια συντετριμμένη ψυχή και προπάντων βαθιά πραγματιστής. Όλες του οι κρίσεις θα έλεγα ότι διακρίνονται από έντονο ρεαλισμό και καθαρά κριτήρια. Και αυτός ο ρεαλισμός είναι συνήθως προσπελάσιμος με την ταυτόχρονη απέκδυση ηθικιστικών κριτηρίων. Έτσι δεν διστάζει να ψέξει έντονα αλλοτριωμένες συμπεριφορές. Σε κάποιο άλλο σημείωμά του, για παράδειγμα, κατακεραυνώνει τους σοβαροφανείς και τους μίζερους που θέλουν να περνιούνται για σοβαροί, ενώ σε άλλο σημείωμα, υπό τον τίτλο ***Οι απάνθρωποι φίλοι των ζώων,*** καυστικότατα αλλά ήρεμα επικρίνει την διαστροφή της νευρωτικής ζωοφιλίας, κατά τρόπο που θα ξεσήκωνε εναντίον του και την πιο μετριοπαθή από τις καλοχτενισμένες κυρίες του απογευματινού τσαγιού[18].

Ένα πολύ βασικό δεδομένο στη συζήτηση του θέματος είναι η "Μνήμη Θανάτου" που έχει ο Καβάφης. Θα ήταν αδιανόητο να προσεγγισθεί ο εκκλησιοκεντρικός Καβάφης χωρίς να εξετασθεί αυτή η μνήμη που φέρει. Ασχολείται με τον θάνατο όχι μέσα από φιλοσοφικές ιδέες αλλά διαμέσου συγκεκριμένων νεκρών. Το διάσελο του κοσμικού παρόντος και του άδηλου "Μετέπειτα" είναι ο τάφος! Ένας εκπληκτικά μεγάλος αριθμός ποιημάτων του έχουν ως επίκεντρό τους κάποιο τάφο. Σε κάποια άλλα ποιήματα, κινούμενα στον ίδιο άξονα, οι εικόνες εκτυλίσσονται γύρω από ένα πολύ πρόσφατο θάνατο όπου ο νεκρός είναι ακόμη ακήδευτος ή τοποθετούνται λίγο πριν του επικείμενου τέλους[19]. Και τα ποιήματα αυτά κατανέμονται χρονολογικά σε όλη την έκταση της ποιητικής του παραγωγής. Στα πλείστα από αυτά ο τάφος αναφέρεται και στον τίτλο ***Λυσίου Γραμματικού Τάφος, Ευρίωνος Τάφος, Ίαση Τάφος, Ιγνατίου Τάφος, Επιτάφιον*** **κ.τ.λ.** Αρκετά από αυτά τα "ταφοκεντρικά" ποιήματα έχουν ως πνευματικό φόντο την εν Χριστώ Σωτηρία που έφερε η μετάνοια λίγο πριν τον θάνατο. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα στα ποιήματα ***Μανουήλ Κομνηνός*** και ***Ιγνατίου Τάφος***. Ο νέος Ιγνάτιος, πρώην Κλέων, λίγο πριν τον πρόωρο θάνατό του, "συνέρχεται" από τις κοσμικές περιπλανήσεις και από την απουσία σχέσης του με την Εκκλησία, και λίγο πριν πεθάνει χειροτονείται αναγνώστης και ζει κοντά στον Χριστό:

ΤΟ ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΡΑΚΟΣ

....

Άπαγε εδώ δεν είμαι ο Κλέων εκείνος
τα εικοσιοκτώ του χρόνια να σβυσθούν.
Είμ' ο Ιγνάτιος, αναγνώστης,
που πολύ αργά συνήλθα
αλλ' όμως κ' έτσι δέκα μήνες έζησα ευτυχής
μες στην γαλήνη
και μες στην ασφάλεια του Χριστού.

Ο τάφος είναι το μεταίχμιο του συντελεσμένου κοσμικού χωροχρόνου, όπου τα ψέματα τελειώνουν για να αρχίσουν τα όντως υπαρκτά του "μετέπειτα". Αυτή η διάσταση του τάφου είναι η πιο ρεαλιστική και εντονότερα βιωμένη επίγνωση του Καβάφη για το πεπερασμένο όλων των ανθρωπίνων. ***Όλος ο συνειδητός βίος του εστάθηκε μια μελέτη θανάτου,*** θα σημειώσει ο Γιώργος Σαββίδης[20]. Το ποίημα ***Κεριά*** αποτελεί ίσως την πιο χαρακτηριστική αποτύπωση αυτού του έντονου βιώματος. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο που ο Καβάφης έχει αποκληθεί ως ο ποιητής του "χαμένου χρόνου", του σπαρακτικά "χαμένου χρόνου". Και αφού φτάσουμε στην τελευταία μας ημέρα –στο τελευταίο κερί– οδηγούμαστε ***Εν τω Κοιμητηρίω***. Ένα χώρο στον οποίο ο Καβάφης, σαν καλός Γέροντας, μας καλεί να θυμόμαστε και να επισκεπτόμαστε:

8 - Diana Haas, ό.π.
9 - Diana Haas, ό.π.
10 - Diana Haas, ό.π., σελ. 596.
11 - Βλέπε Γ. Π. Σαββίδη ***Ήταν Χριστιανός ο Καβάφης;*** στο *Μικρά Καβαφικά*, Ερμής, Αθήνα 1985, σελ. 147-154 όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: *Ύστερα από μια τέτοια απερίφραστη μαρτυρία, νομίζω πως δεν χωρεί πια καμιά επιφύλαξη και πως είμαστε υποχρεωμένοι να διαβάζουμε με αναδρομικό χριστιανικό φωτισμό κάθε ποίημα του Καβάφη που έχει σχέση με την θρησκεία, παγανιστική είτε Χριστιανική.*
12 - Βλ. Τίμου Μαλάνου, ***Ο Καβάφης 3***, Αθήνα 1978, σελ. 24.
13 - Τίμου Μαλάνου, ό.π., σελ. 57.
14 - ***Το κεφαλαίο Τ. του Καβάφη*** του π. Βενέδικτου Εγγλεζάκη δημοσιεύτηκε στο κυπριακό περιοδικό ***Στασίνος***, τόμος Ζ', Λευκωσία 1981, σελ. 177-193, και το συγκεκριμένο σχόλιο βρίσκεται στην σελίδα 187. Να πούμε εδώ ότι ο π. Βενέδικτος Εγγλεζάκης είναι εντελώς αποσιωπημένος από την καβαφολογική κριτική. Όμως έχουμε για αυτόν την βαρύνουσα γνώμη του Γ. Π. Σαββίδη ο οποίος τον κατέταξε στους κορυφαίους καβαφιστές του καιρού μας. Βλ. Γ. Π. Σαββίδη, ***Μικρά Καβαφικά Β'***, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 406.
15 - Το άρθρο περιλαμβάνεται στα ***Πεζά*** του Καβάφη στην έκδοση του Γ. Παπουτσάκη, ό.π., υποσ. 1, σελ. 137-147.
16 - Βενέδικτου Εγγλεζάκη, ό.π., σελ. 187.
17 - Βλ. Γ. Π. Σαββίδη, ***Κ.Π. Καβάφη. Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής (1902-1911),*** Ερμής, Αθήνα 1983, σελ 45-46.
18 - Για το σημείωμα του Γ. Π. Σαββίδη, ό.π. υπ. 17, σελ 30-32 και το άρθρο στα ***Πεζά*** του Καβάφη στην έκδοση Παπουτσάκη ό.π., υποσ. 1, σελ. 6-8.

Όταν η μνήμη εις το κοιμητήριον
τα βήματα σου διευθύνει,
μ' ευλάβειαν το ιερόν μυστήριον
του σκοτεινού μας μέλλοντος προσκύνει.
Τον νουν σου ύψου προς τον Κύριον.
Προ σου των απεράντων ύπνων
η στενοτάτη κλίνη
κείται υπό το έλεος του Ιησού

Η προσφιλής θρησκεία μας τα μνήματα
τον θάνατον ημών σεμνύνει.
Των εθνικών τα δώρα και τα θύματα
και τας πομπάς δεν αγαπά εκείνη.
Χωρίς ανόητ' αναθήματα χρυσού,
των απεράντων ύπνων η στενοτάτη κλίνη
κείται υπό το έλεος του Ιησού.

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο θα πρέπει, σε συνδυασμό με το μοτίβο του τάφου, να δούμε και τον λυπημένο Καβάφη. Ο ίδιος ξέρει καλά πως ο πόνος βαθαίνει τον άνθρωπο, τον ευαισθητοποιεί και τον γλυκαίνει, του προσδίδει σοφία την οποία δεν έχουν οι τρυφηλοί. Είναι ένας φιλόσοφος της λύπης ο Καβάφης που γνωρίζει ότι αυτή πηγάζει από την έλλειψη βαθύτερων χαρακτηριστικών της ύπαρξης που αυτά προσδιορίζονται πάντα από μια αναφορά στο Όντως Υπαρκτό το οποίο είναι και το Όντως Ωραίο, αξεδιάλυτα συνυφασμένα αμφότερα με την λύτρωση. ***Η ομορφιά θα σώσει τον κόσμο***, θα αποφανθεί τελεσίδικα ο Ντοστογέφσκυ, γι' αυτό και η λύπη του κόσμου ***ομορφαίνει γιατί της μοιάζουμε***[21].

Ο ίδιος βρίσκεται σχεδόν μόνιμα σε μια χαρμολύπη μέσα από θύμισες δυνατών ερώτων που συμπλέουν με την μνήμη και το βίωμα των ιστορικών υλικών της Χριστιανοσύνης και της Ελληνικότητας. Ενταγμένος στο συλλογικό υποκείμενο του Ανατολικού Χριστιανικού κόσμου, αναφέρεται σε πολλά ιστορικά γεγονότα στα οποία κατατροπώθηκαν οι αντίπαλοι της Εκκλησίας. Το πιο τρανό από τα παραδείγματα είναι βέβαια η περίπτωση του Ιουλιανού. Συγκινείται και χαίρεται που ιστορικά η Ορθόδοξη πίστη επεκράτησε παρόλα τα μαρτύρια τα οποία υπέστη για να ταυτιστεί στην συνέχεια με το κράτος της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και να εξασφαλίσει έτσι την νικηφόρα εν κόσμω πορεία της. Αυτή η ευφορία διαχέεται για παράδειγμα στο ποίημα ***Μεγάλη Συνοδεία εξ Ιερέων και Λαϊκών***, και αναφέρεται στην πανηγυρική εορτή της υψώσεως του Τιμίου Σταυρού αμέσως μετά τον θάνατο του Ιουλιανού το 363, τον οποίον διαδέχτηκε ο ευσεβής Ιοβιανός:

Εξ ιερέων και λαϊκών μια συνοδεία,
αντιπροσωπευμένα πάντα τα επαγγέλματα,
διέρχεται οδούς, πλατέες, και πύλες
της περιωνύμου πόλεως Αντιοχείας.
Στης επιβλητικής, μεγάλης συνοδείας την αρχή
ωραίος, λευκοντυμένος έφηβος βαστά
με ανυψωμένα χέρια τον Σταυρόν,
την δύναμιν και την ελπίδα μας,
τον άγιο Σταυρόν.
Οι εθνικοί, οι πριν τοσούτον υπερφίαλοι,
συνεσταλμένοι τώρα και δειλοί με βίαν
απομακρύνονται από την συνοδείαν.
Μακράν ημών, μακράν ημών να μένουν πάντα
(όσο την πλάνη τους δεν απαρνούνται).
Προχωρεί ο άγιος Σταυρός. Εις κάθε συνοικίαν
όπου εν θεοσεβεία ζουν οι Χριστιανοί
φέρει παρηγορίαν και χαρά.
Βγαίνουν, οι ευλαβείς,
στες πόρτες των σπιτιών τους
και πλήρεις αγαλλιάσεως τον προσκυνούν –
την δύναμιν, την σωτηρία της οικουμένης,
τον Σταυρό.

Είναι μια ετήσια εορτή Χριστιανική.
Μα σήμερα τελείται, ιδού, πιο επιφανώς.
Λυτρώθηκε το κράτος επί τέλους.
Ο μιαρότατος, ο αποτρόπαιος,
Ιουλιανός δεν βασιλεύει πια.
Υπέρ του ευσεβεστάτου Ιοβιανού ευχηθώμεν.

Η μνήμη όμως δεν σταματά μόνο στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες αλλά περιπλανάται ακούραστα στο Βυζάντιο, στον κόσμο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Παλαιολόγων. Βιώνει βαθειά την αγωνία του σύγχρονου Ελληνισμού, την Μικρασιατική καταστροφή και, διακριτικά αλλά ρωμαλέα, καταθέτει την δική του πρόταση. Πρόκειται για κατάθεση ίσως της σοβαρότερης πολιτικής αντίληψης που αφορά την επιβίωση και ανάπτυξη του σύγχρονου Ελληνισμού, αυτήν της ***ποικίλης δράσης των στοχαστικών προσαρμογών*** με προεξάρχον όπλο την καθ' ημάς, παιδεία[22]. Ας κλείσομε με μια τελευταία αναφορά. Ένας από τους βιογράφους του Καβάφη, ο Μ. Περίδης, μετέγραψε συντομογραφημένες εξομολογήσεις του ποιητή από τα αγγλικά στα ελληνικά από τις οποίες βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι, σε κάποια χρονικά διαστήματα, ο Καβάφης κατέβαλλε μια μαρτυρική προσπάθεια να απεκδυθεί του έκνομου πάθους του. Σε αυτές τις σημειώσεις μεταξύ άλλων διαβάζουμε: ***Αμάρτησα εκ νέου. Καμιά ελπίδα δεν υπάρχει, παρεκτός αν σταματήσω. Θεέ μου βοήθα με*** (1897). Μερικά χρόνια αργότερα, το 1905, γράφει: *υφίσταμαι μαρτύριο. Σηκώθηκα και γράφω τώρα.* ***Τι να κάμω και τι θα γίνη; Βοήθεια, είμαι χαμένος***[23]. Ένα σχόλιο του Βενέδικτου Εγγλεζάκη είναι και πάλι, νομίζω, ευρύτερα αντιπροσωπευτικό. *Αν μετάνιωσε εσωτερικά, κανείς, μου φαίνεται, δεν το ξέρει. Το μόνο αδιαμφισβήτητο είναι πως αγάπησε την ευτυχία της πίστης, την ομορφιά της Εκκλησίας, τις κοινές προσευχές της, την παρήγορη μέσα στον κόσμο παρουσία της, την ετοιμότητά της να συγχωρέσει*[24]. Αυτός υπήρξε μεταξύ άλλων ο Καβάφης. Οποιαδήποτε προσέγγιση δεν λαμβάνει υπόψη αυτήν την αναντίλεκτη διάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο έργο του πάσχει εκ προοιμίου. Γιατί είναι μια πραγματικότητα η οποία διαχέεται διακριτή ή λανθάνουσα στες πλείστες πτυχές του έργου του.

Λεμεσός, Νοέμβριος 2003

19. Συνολικά τα ποιήματα με επίκεντρο τον τάφο, τον επικείμενο ή πρόσφατο θάνατο είναι εικοσιένα. Για ένα από αυτά, ***Εν τω Μηνί Αθύρ*** είναι αφιερωμένο το μελέτημα του Ζήσιμου Λορεντζάτου, ***Ένας ποιητικός περίπατος***, Δόμος, Αθήνα 2000.

20. Στην εισαγωγή της έκδοσης του ***Κ. Π. Καβάφη Ποίηματα Α'***, από τον Ίκαρο, Αθήνα 1963, σελ. 9.

21. Οδυσσέα Ελύτη, ***Ποίηση, Μαρία Νεφέλη***, Ίκαρος, Αθήνα 2002, σελ 382.

22. Στο περίφημο ποίημά του ***Στα 200 π.Χ.***

23. Μ. Πιερίδη, ***Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη***, Αθήνα 1948, σελ. 43-54.

24. Βενέδικτου Εγγλεζάκη, ό.π., σελ 186.